

УРБАНІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІ ЄЛЛІНІЗМУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Стаття присвячена процесам урбанізації у Центральній Азії доби еллінізму. Значною проблемою їхньої реконструкції є критична обмеженість достовірних письмових джерел як елементів історичного синтезу. Це значно збільшує цінність джерел, отриманих археологічним шляхом у порівнянні з іншими регіонами розповсюдження унікальної елліністичної цивілізації.

Синкретичний період в історії народів Європи і Азії, що розпочався із завоювань Олександра Македонського і тривав весь час існування на руїнах його імперії численних еллінських (греко-македонських) та еллінізованих держав, торкнувся також і країн центральноазіатського макрорегіону. Заснований на грецькій основі, але насичений різноманітними місцевими традиціями і мотивами, еллінізм у Центральній Азії також мав серйозні індивідуальні риси. Пояснюються вони унікальними особливостями місцевого етнополітичного, соціально-економічного та культурного розвитку, не останню роль відіграла і відособленість регіону, віддаленість від визначних політичних і культурних центрів того часу. Багата археологічна спадщина дозволяє реконструювати характерні особливості життя центральноазіатських міст в елліністичний період – період інтенсивної взаємодії двох рівновеликих цивілізацій Сходу та Заходу.

Південні та південно-західні райони Центральної Азії, тодішні сатрапії у складі держави Ахеменідів (Арея, Маргіана, Бактрія та Согдіана) були завойовані греко-македонськими військами на чолі з Олександром Великим протягом чотирьох років у 330–327 рр. до н.е. У 312 р. до н.е. вони були повторно підкорені діадохом Олександра Селевком, після чого для народів регіону розпочалася „селевкідська ера”, що тривала більш ніж півсторіччя. В середині III ст. до н.е. практично одночасно від держави Селевкідів відокремились Парфія і Бактрія, які згодом поділили між собою їхню центральноазіатську спадщину. Проте елліністична цивілізація продовжувала існувати і навіть розвиватися у нових дер-

жавах. Більше це стосується Бактрії, набагато меншою мірою – Парфянського царства. І лише повний розгром, влаштований Греко-Бактрійському царству туранськими племенами *юечжів* у третій чверті II ст. до н.е., поклав кінець феномену центральноазіатського еллінізму.

Підкорення Бактрії і Согдіани додало чималих турбот непереможному Олександру. І після смерті великого завойовника становище тут продовжувало залишатися вкрай нестабільним. Близькість войовничих та незалежних саків, нелояльність місцевої еліти, територіальні претензії з боку індійської імперії Маур’їв серйозно послаблювали владу над регіоном, успадковану династією Селевкідів. У ролі головного і найбільш ефективного інструмента посилення своєї військово-політичної присутності сам Олександр, а згодом і його спадкоємці розглядали греко-македонську колонізацію приєднаних територій.

Технічно колонізація полягала у заснуванні тут численних грецьких укріплених міських поселень, що мали характер напівавтономних полісів. З елліністичними монархами ці поліси співіснували на принципах *сіммахії* (союзу), фактично виступаючи як *клерухії* (військові поселення). Земля, надана царем такому полісу, не ставала повною власністю колективу городян (як в Елладі), а перебувала в їх умовному володінні. Громадяни ж в обмін на надану землю відбували військову службу.

Процес заснування таких міст започаткував сам Олександр. За Плутархом, він заснував їх більше ніж сімдесят. За часів Селевкідів активна імміграційна політика і практика розбудови міст-форпостів була продовжена вдвічі енергійніше. Кількість еллінського населення значно збільшилася, а до заснованих раніше Олександрій додалися Селевкії та Антіохії. Початок епохи Селевкідів збігся з поверненням регіону до мирного життя, ліквідацією руйнівних наслідків походів Олександра і подальших чвар. Відбувалося загальне відновлення економіки і виробничих сил. Всі ці фактори позитивно впливали на розвиток міст, зростання їхнього економічного і

політичного значення. Високу концентрацію греко-македонських військових поселень в центральноазіатській частині імперії відзначає і римський історик Юстін, який називає селевкідського намісника Діодота (згодом першого незалежного бактрійського государя) «намісником тисячі бактрійських міст» [Гусаков, 2007, 34–42].

Серйозною перешкодою для дослідження містобудівних і, ширше, урбаністичних тенденцій розвитку елліністичного світу на Сході є обмежена кількість достовірних письмових джерел. Через величезні відстані та подальший політичний розрив між Селевкідами і Греко-Бактрією повідомлення античних авторів щодо останньої часто сповнені неперевіреною і «казковою» інформацією. Таким чином, головним інструментом об'єктивної історичної реконструкції тут стає археологія. Масштабні та планомірні археологічні дослідження пам'яток елліністичної доби на теренах колишніх середньоазіатських республік та Афганістану тривають вже кілька десятиліть років. Щоправда, через загальну нестабільність в Афганістані роботи в цій країні заморожені і наразі наявні міжнародні археологічні сили перебралися до нових незалежних (пострадянських) держав, переважно до Узбекистану. Тут вони продовжують розкопки в межах спільних дослідницьких проектів з Інститутом археології АН Узбекистану, а також із спеціально заснованим для цього у 1995 р. за сприяння ЮНЕСКО Міжнародним інститутом центральноазіатських досліджень (ICAS, Самарканд).

Найбільшу активність у цій справі традиційно проявляють російські та французькі археологи. Російські вчені з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) в межах проекту «Міська культура Бухарського Согду в епоху Античності і Середньовіччя» (керівн. проф. Г.Л. Семенов) досліджують один з найбільших міських центрів бухарського оазису – Пайкенд. Їхні французькі колеги з групи «Еллінізм та Схід» Національного центру наукових досліджень Франції (CNRS) вже понад двадцять років працюють в регіоні за проектами «Цивілізації Середньої Азії у стародавні часи і Середньовіччя» та «Міська культура і системи фортифікації Стародавньої Бактрії».

Практична діяльність першої експедиції сконцентрована на двох об'єктах – городищі Афрасіаб (стародавнє ядро Самарканди) та городищі Коктепе, яке вважають містом *Бассілея* з античних письмових джерел. На Коктепе виявлені залишки двох потужних оборонних стін. Внутрішня оточувала прямокутну цитадель площею 23 га і мала четверо воріт. Зовнішня – оточувала все місто, чия загальна площа перевищувала 100 га. Друга експедиція працює на розкопках Термеза (*еллініст. Тарміта – Деметріада*). За їхніми результатами була детально досліджена стратиграфія культурних нашарувань у центрі стародавньої частини міста, уточнена історична періодизація і соціально-планіграфічна структура архітектурних залишків [Mission Archeologique... 2004].

Великий інтерес до багатой археологічної спадщини східного еллінізму проявляють і вчені з інших країн. У період з 1993-го по 2003 рік на городище Джаркутан (Сурхандар'їнська обл., Узбекистан) на площі понад 100 га проводила розкопки експедиція Євроазіатського відділу Германського археологічного інституту [Цивілізації скотоводов... 2005, 92–99]. З 1997 р. за 35 км на захід від Бухари, біля Варахши, на поселенні Уч Кулок (античне сільське поселення з укріпленою замковою частиною) здійснюють розкопки археологи з відділу історії Індії і Центральної Азії Римського університету. З 2005 р. спільна експедиція узбецьких та американських науковців з Каліфорнійського університету (м. Берклі) розгорнула свою діяльність на об'єктах Південного Согду, зокрема городищі Сангіртепе. Наразі виявлені розміри його основного ядра 84x62 м та оборонних стін, які оточували територію в 3 га. Результатами розкопок встановлено, що всередині міста населення мешкало розосереджено, а в цитаделі розташовувався храм.

Проведені археологічні розкопки і розвідки, особливо уздовж Амудар'їнської річкової магістралі, відкрили багато міських поселень досліджуваної епохи. Найвідоміші з них – це Айханум, Термез, Тахтісангін, Кампіртепе, Саксанохур. Крім того, існує низка городищ, вказаних В. Боллом і Ж. Гарденом, згадки про які відсутні в до-

ступній античній письмовій традиції: № 54 Кізлатепе, № 65 Айатантепе, № 94 Байаур, № 134 Бішкайх, № 162 Чайла, № 218 Чулабдан, № 314 Ермштепе, № 487 Кафіркала, № 525 Ханум, № 331 Куханкала, № 745 Мунчактепе та ін. [Ball 1982, 3–5].

Отримані на відкритих пам'ятках артефакти дозволяють скласти чітке уявлення про загальні містобудівні принципи, планувальні рішення різноманітних типів громадських, культових, оборонних та житлових будівель, а також щодо канонів мистецтва і грецького побуту центрально-азіатських міст елліністичної доби. Тобто про все, що доступно при археологічних і, ширше, історичних дослідженнях.

Загальноновизнаною еталонною пам'яткою втіленого елліністичного урбанізму на Сході є місто Айханум (узб. – *Господиня Місяць*), назване так на честь афганського селища біля підніжжя його акрополя. Місто було випадково відкрите королем Мохаммедом Захір Шахом, який, відвідуючи цей район, звернув увагу на два камені – корінфську капітель і базу колони. Археологічне дослідження Айханума проводила французька археологічна експедиція під керівництвом П. Бернара.

Айханум розташований в місці злиття річок Пянджу та Кокчи, на лівому (афганському) березі Пянджу, в зрошуваній землеробській долині (10x35 км) на самому сході стародавньої Бактрії. З точки зору свого розташування місто цілковито відповідало ролі греко-македонського військового форпосту у підкореній країні. Його гарнізон щільно прикривав східні терени греко-бактрійської держави, здійснював контроль над транзитними річковими та суходільними шляхами, які проходили безпосередньо повз фортечні мури Айханума. Заснований як поселення грецьких військових колоністів, з часом він розрісся за рахунок передмістя і з військового аванпосту перетворився на столицю економічно заможної області, багатої на сільськогосподарську продукцію та мінеральну сировину (гірничу видобування ляпис-лазурі).

Городище Айханум – це залишки типового елліністичного міста з регулярним плануванням, з колонадами уздовж вулиці, з пропілеями, портиками та *екседрами*,

з акрополем і агорою, із громадськими будівлями – такими як *храм-героон* на честь *ктіста* (засновника) міста, гімнасій, – з потужними фортифікаційними спорудами [Бернар, 1987, 22–31. – Мал. на – с. 24, 28]. Його планування типово для провінційних міст грецької ойкумени епохи еллінізму. За формою воно наближене до прямокутного трикутника, прямий кут якого лежить у місці злиття річок. Довгий катет (близько 1 800 м) звернений до Пянджу, а короткий (1 600 м) – до Кокчи. Центральна вулиця довжиною понад 1 700 м прямує з півдня на північний схід паралельно річці Пяндж. Вона відокремлює нижню частину міста від верхньої та середньої. Центральну частину, ймовірно другої надзаплавної тераси, займає адміністративний квартал, до якого входять палац, героон, гімнасій та інші громадські споруди.

Цікаво, що західна межа поселення по р. Пяндж з давніх часів і по сьогодні не змінилася. На другій надзаплавній терасі збереглися берегові споруди, обмежені підпірною стіною тераси. Це, зокрема, басейн і гімнасій. Взагалі, своєю трикутною планувальною композицією і терасним розташуванням Айханум дуже нагадує добре відому нам Ольвію.

Найкраще досліджена центральна частина міста з розташованою на ній величезною громадською будівлею, ідентифікованою як палац очільника області. Південну частину займала житлова забудова. Тут французька археологічна місія повністю відкрила лише один будинок – т.зв. будинок № 1. Саме ця частина, а також не зайнятий розкопками північний пустир, який, напевно, також дасть житлові квартали, є найбільш привабливим об'єктом для майбутніх археологічних досліджень. В цілому центральна частина з її громадськими спорудами забудована не дуже щільно: будівлі межують між собою так, що легко можна визначити окремі будівельні одиниці. Споруди відзначаються власними огорожами і величезними площами-дворами, причому найбільші площі-двори входять до палацового комплексу.

Це був палац з великою північною прямокутною площею з колонним портиком по периметру (136x108 м) і південним портиком – *айваном*, – так званого родо-

ського типу, невеличким квадратним за-
днім подвір'ям з портиком-колонадою,
східною квадратною площею і величез-
ною південною, до того ж із численними
внутрішніми двориками у самому пала-
ці. Наявність незайнятих будівлями площ
(нетипова для полісів Греції), які надають
всьому комплексу специфічної імперської
розкоші простору, парадної свободи, по-
яснюється особливостями розвитку міст
на східній периферії еллінізму. Розвитку,
на який впливали як унікальні природно-
ландшафтні умови Центральної Азії: веле-
тенські гірські хребти та пустелі обумов-
лювали розвиток в її розділених оазисах і
долинах самотнього економічного та по-
літичного (квазідержавного) життя, – так
і політична ситуація в регіоні, особливо
після його відокремлення від елліністич-
ного загалу у складі Греко-Бактрійського
царства.

Означене царство, незважаючи на до-
сягнутий ним статус регіональної наддер-
жави, внутрішньо було вкрай нестабільним
і нестійким. Його політична історія спо-
внена постійними розбратами і чварами.
Підтвердженням тому велика кількість мо-
нетних портретів «грецьких» царів Бактрії,
«розміщення» яких в просторі і в часі досі
викликає величезні труднощі в дослідни-
ків [Смирнова 1987]. Заснована ними дер-
жава ні в якому разі не була унітарною. За
безумовного збереження за безпосередньо
бактрійськими царями першості на чолі
інших важливих володінь стояли удільні
правителі з великими повноваженнями, в
т.ч. з правом власної грошової емісії. До
речі, в Айханумі поміж інших артефактів
було знайдено також і бронзові диски для
монетного чекану, тобто місто мало влас-
ний монетний двір. Китайський мандрів-
ник Чжан Цзян, який відвідав Синьцзян,
Фергану, Согдіану та Бактрію у II ст. до
н.е., відзначав мозаїчність як головну рису
регіональної політичної системи. «В усіх
оточених мурами містах і поселеннях вони
встановлюють малих правителів» [Hirth
1917, 23–28].

В умовах існування численних обме-
жених природними кордонами напівнеза-
лежних володінь греко-македонські поліси
з їхньою сучасною фортифікацією та ін-
фраструктурою перетворювалися на опору

для економічної і військової автаркії міс-
цевих еліт. Внутрішні конфлікти і зовніш-
ні вторгнення сприяли концентрації безпо-
середньо за міськими фортечним мурами
та у передмістях місцевих виробничих
сил, продовольчих та інших запасів [Аб-
дуллаев 2000, 208–210]. Це неодмінно сти-
мулювало збільшення площ, що їх займа-
ли колишні грецькі поліси, а також якісне
посилення їхнього фортифікаційного за-
безпечення.

Як свідчать останні археологічні робо-
ти, проведені на городищі античної Ма-
раканди (Самарканда) – Афрасіабі, еллі-
ністичне місто займало всю площу цього
городища і перевищувало 250 га. Насе-
лення Мараканди в ту пору сягало до 150
тис. осіб [Ахунбабаев 1999, 5, 7]. Місто
було обнесене оборонною стіною разом з
прилеглими селищами. Тобто стіна про-
ходила повз весь периметр оазису, зрошу-
ваного Зеравшаном (*грец.* Політамет). Ві-
домий римський автор Квінт Курцій Руф
(I ст. н.е.) визначав довжину вказаної стіни
у 70 стадіїв, тобто близько 12 км [Шишки-
на 1969]. Це втричі-вчетверо більше серед-
ньої величини грецького міста в басейні
Середземного чи то Чорного морів!

Так само сильно був укріплений Мерв
у стародавній Маргіані. Оборонний пере-
метр Мервського оазису, спочатку укріпле-
ний шістьма прикордонними фортецями, в
часи Селевка I та його сина Антіоха був
повністю оточений стіною. Залишки цієї
справді грандіозної споруди збереглися до
наших часів [Вязигин 1949, 261].

Ще неприступнішими були міста-форте-
ці, що розташовувалися в гірській частині
країни, на правому березі Амудар'ї, в об-
ласті Гісарського хребта, Сурхану, Кафір-
нігану, Сурхобу – Вахшу. Із зведеними тут
твердинями довелося сильно поморочити-
ся самому Олександру. Пізніше, вже в се-
редні віки, навколо них виникли незалеж-
ні, хоча і невеликі володіння *Чаганіана*,
Кабадіана, *Ахарун*, *Шуман*, *Вахш* та *Хут-
таль*.

Міцні фортечні мури та накопичені ре-
сурси дозволили містам загалом благопо-
лучно пережити руйнацію елліністичної
державності в регіоні, володарювання ко-
чових племен юечжів, а потім новий ви-
ток дезінтеграції після падіння імперії

Кушан. Регіональні політичні перипетії тільки зміцнили урбаністичні тенденції, закладені ще в період еллінізму. В середні віки центральноазіатські міста вступили як розвинені політичні та економічні центри клаптикових квазінезалежних володінь, якими керували місцеві спадкові династії (*шахи, іхшиди, афшини, дехкани, худати*).

Роздробленість регіону, що вкоренилася у феодалний період і начебто полегшувала зовнішні вторгнення, одночасно сприяла подальшій інтеграції місцевих міських і сільських громад. Сільські землеробські поселення активно включалися в мережу міст, в їхній оборонний периметр, утворюючи з часом передмістя – *рабади*, а згодом і цілком міські мікрорайони (квартали) –

махалла [Шишкіна 1970, 15–18]. Таким чином, вже з початку середньовіччя процеси урбанізації отримали в Центральній Азії гіпертрофований розвиток: інтегроване співіснування з прилеглими сільськими околицями призвело до концентрації в містах більшості осілого населення вже напередодні монгольського завоювання.

Недовга за тривалістю елліністична епоха залишила по собі помітний слід в історії народів Центральної Азії. Міста, засновані елліністичними режимами, надовго пережили своїх засновників, а регіональні містобудівні і, ширше, урбаністичні тенденції, які виникли разом з ними, отримали подальший розвиток у наступні сторіччя, причому вийшовши далеко за межі безпосередньо Центральної Азії.

Література

Абдуллаев К. Города в юэчжийский период (китайские источники и археологическая ситуация) // **Проблемы истории, филологии, культуры**. Вып. IX. Москва – Магнитогорск, 2000.

Ахунбабаев Х. **Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе**. Самарканд, 1999.

Бернар П. Гимнасий и Айханум. – Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда: Античность, раннее средневековье // **Материалы советско-французского коллоквиума** (Самарканд, 1966). Ташкент, 1987.

Вязигин С.А. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы // **Тр. Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции**. 1949. Т. 1.

Гусаков В.В. Центральноазиатская политика Греко-Бактрийского царства // **Вестник Международного Института Центральноазиатских исследований**. Самарканд, 2007. № 6.

Смирнова Н.М. **Монетный чекан Греко-Бактрийского царства (период правления Эвкратиды)** / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1987.

Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии // Тезисы международной конференции (Самарканд, 25–28 сентября 2002 г.) / Под ред. К. Ташбаевой. Самарканд – Бишкек, 2005.

Шишкіна Г.В. **Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба** / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1969.

Шишкіна Г.В. Методика изучения городского квартала в свете работ на Афрасиабе // **Средневековые города Средней Азии и Казахстана** // Тезисы к совещанию в г. Фрунзе 24–29.11.1970 г. Ленинград, 1970.

Ball W. *Archaeological Gazetteer of Afganistan* // *Catalogue des sites archaeologiques d'Afganistan (avec la collaboration de J.-C. Gardin)*. Vol. 102. Paris, 1982.

Hirth F. The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia // **Journal of the American Oriental Society**. 1917. Vol. 37.

Mission Archeologique Franco-Ouzbeque de Samarcande. Rapport / **Ministere des Affaires Etrangeres CNRS (UMR 8546)**. Paris, 2004.